

Dunja Pivac

Umjetnička akademija, Split

Prilog poznavanju ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva splitsko-trogirskog područja

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 2. 12. 2002.

Sažetak

Ovim prilogom, koji je nastao istraživanjem arhitekture, arhitektonске i katastarske dokumentacije i nacрта, te uspoređivanjem literature i dostupnih izvora, a na tragu temeljnih radova prof. dr. V. Omašića, prof. dr. I. Babića, dr. K. Marasović, akademika C. Fiskovića, prof. dr. N. Grujić, daje se uvid u tipologiju kaštelanskih kaštela i sagledava ih se kao ladanjsko-fortifikacijske arhitektonske sklopove. Naziv

kaštel (kašteli) odnosi se na utvrđene građevine posjednika s ili bez utvrđenog težačkog naselja većim dijelom nastale na kraju 15. i tijekom 16. stoljeća, koje na izvangradskom prostoru između Splita na istoku i Trogira na zapadu podižu splitski i trogirski plemići, crkveni velikodostojnici, pa čak i sami težaci.

Ključne riječi: *Split, Trogir, Kaštela, utvrda, 16. stoljeće*

Značajke područja ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva

Područje ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva splitsko-trogirskih kaštela čini suburbani, izvangradski prostor Kaštelanskoga polja, koji se proteže između gradova Trogira i Splita. Ta plodna primorska ravnica, u razvijenom srednjem vijeku, imala je obilježja agrarnog pejzaža i bila je podijeljena između splitske i trogirskе komune,¹ koje su proširile svoj teritorij na račun nekadašnjih kraljevskih posjeda i onih koji su pripadali seljačkim zajednicama. S vremenom vlasnici zemlje postaju gradske općine, crkveni velikodostojnici (biskupi, nadbiskupi), pojedini samostani, plemići, građani i malobrojni slobodni seljaci. Promijenjeni posjedovni odnosi uvjetuju pojavu dvaju međusobno suprotstavljenih, ali i ovisnih staleža: zemljoposjednika i težaka – kolona.² U drugoj polovici 15. i tijekom 16. stoljeća, nakon pada Bosne 1463. godine, te naročito nakon pada Klisa 1537. godine u turske ruke, život stanovnika u polju znatno se pogoršava, jer je područje od Solina do Trogira ostalo nezaštićeno, bez učinkovitih utvrda. Kule i ladanjsko-gospodarska utvrđena zdanja, izgrađena tijekom 14. stoljeća, uglavnom se razaraju, napuštaju, pa je ta plodna nizina izložena čestim pustošenjima i pljačkama.³ Bijeg seljaka prema moru i preko mora postaje masovan.⁴ Zemljoposjednicima je zaprijetila opasnost da ostanu bez radne snage na svojim agrarnim površinama, ujedno najplodnijim dijelovima splitskih i trogirskih komunalnih teritorija. Da bi omogućili nastavak agrarne proizvodnje, zaštitili težake i spriječili njihovo iseljavanje, split-

ski i trogirski plemići te ostali posjednici grade kaštele⁵ – utvrđena zdanja, u pravilu smještena uz samu obalu ili u moru. Izgrađena utvrđena zemljoposjednika privlače i stalno pučanstvo, koje do tada obitava u potkozjačkim selima. Napuštajući svoja stoljetna boravišta (Putalj, Lažani, Sumartin, Kruševik, Radun, Špiljan, Biranj, Bijaći),⁶ oni pored ili oko utvrđenih zdanja oblikuju ograđena sela.⁷ Na taj se način stvara zajedništvo između zemljoposjednika i težaka, uvjetovano obranom, ali i potrebom održavanja kontinuirane agrarne proizvodnje. Upravo udruženost zbog zajedničkih potreba (obrambene i agrarne) uvjetuje morfološku sraštenost, povezanost utvrđenja posjednika i prostora ograđene naseobine. Stoga utvrđenje posjednika, s utvrđenim težačkim naseljem, predstavlja najčešći tip kaštela izgrađenih krajem 15. ili tijekom 16. stoljeća na splitsko-trogirskom području.⁸

Izgradnja splitsko-trogirskih kaštela odvijala se na trogirskom teritoriju u dvije faze. Najprije su izgrađeni kašteli obitelji Cippico (Stari) 1476. godine, Rosani (Rušinac) 1482. godine, Vitturi (Lukšić) 1487. godine, Cega 1487. godine, Stafileo (Štafilić) 1500. godine i na koncu je 1512. godine Koriolanov nećak Pavao Antun Cippico izgradio drugi kaštel te obitelji (kaštel Novi). Oko nabrojanih kaštela naselili su se stanovnici sela Babe, Špiljan, Radun, Ostrog i dio stanovnika sela Krušević.

U drugoj fazi izgradnje trogirskih kaštela, između 1543. i 1603. godine, podignuti su kašteli obitelji Dragač, Kvarković, Lodi, Ferro i Andreis. Oko tih kaštela naselili su se bjezgunci iz unutrašnjosti Dalmacije, iz Bosne te uskoci.

Kaštel Gomilica, Kaštilac, pogled sa sjeveroistoka (foto: D. Pivac)
Kaštel Gomilica, Kaštilac, northeast view

Kaštel Novi, kula-kaštel P. A. Cippica (foto: D. Pivac)
Kaštel Novi, P. A. Cippico's tower-castle

Na splitskom teritoriju izgrađen je najprije kaštel braće Jerolima i Mihovila Cambija 1478. godine. Zatim su seljaci iz sela Kruševića izgradili svoj kaštel blizu Cambijeva kaštela na mjestu zvanom Piškera. Godine 1517. izgradio je Petar Cambi još jedan kaštel te obitelji, a u blizini je i obitelj Grisogono podigla svoj kaštel. Jedan kaštel obitelji Cambi bila je naslijedila obitelj Lippeo. Oko tih kaštela oblikovalo se selo Kambelovac. Splitski nadbiskup Averoldo završio je gradnju nadbiskupskog kaštela 1488. godine. Oko toga kaštela naselili su se stanovnici sela Sućurca. Splitske benediktinke sagradile su svoj kaštel na mjestu zvanom Gomilica 1529. godine. U taj kaštel naselilo se po predaji šesnaest obitelji iz sela Kozice.⁹

Jedno od zajedničkih svojstava svih trogirsko-splitskih kaštela temelji se na izboru sličnog položaja, odnosno mjesta na kojima su izgrađeni. Ladanjsko-fortifikacijski sklopovi podižu se, u pravilu, na hridinastoj obali, poštujući i iskorištavajući prirodne značajke terena: agrarni prostor koji ih okružuje sa svih strana osim južne, te neposrednu blizinu mora, vodenih izvora i potoka. Njihov karakterističan smještaj očigledno je izabran zbog prirodno (donekle) zaštićenog položaja – blizine mora. Prirodne pogodnosti mjesta na kojima su izgrađeni iskorištene su za obrambene, ali i ladanjske, te gospodarske svrhe tih zdanja.

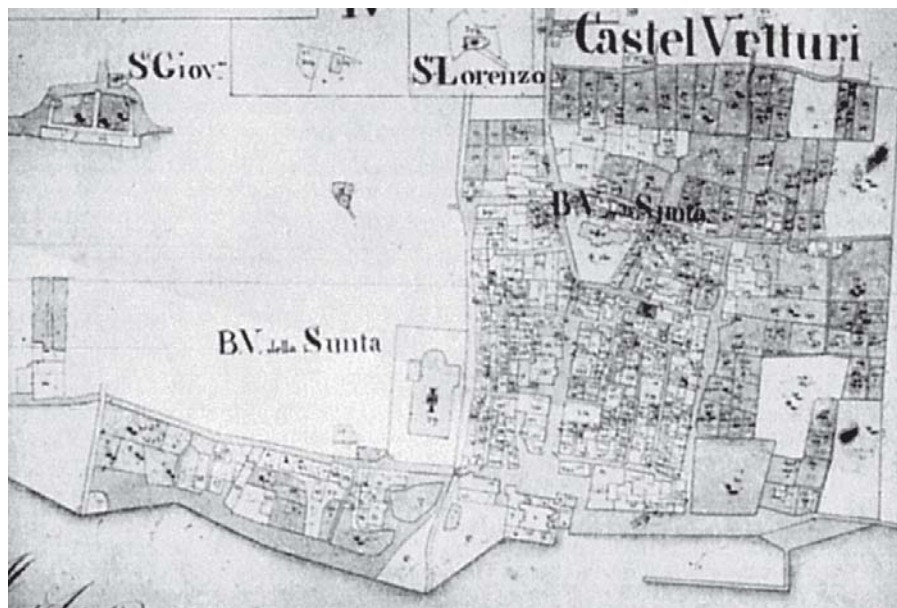
Na odabir njihova položaja utječe blizina obradivih površina, od čijih se prinosa živjelo. Inače, čitavo Kaštelansko polje bilo je razdijeljeno u obradive površine,¹⁰ pa je još od antičkih vremena oblikovano kao agrarni pejzaž. Ladanjsko-fortifikacijski objekti uklapaju se u zadani prostor, ne remeteći njegovu stoljetnu strukturu, poštujući obradivo zemljište; podižu se na rubnom hridinastom terenu koji nije imao značajke obradivog, a ujedno je bio pogodniji za obranu u odnosu na ravni, brisani, nezaštićeni prostor polja.

Blizina mora u mirnodopsko se vrijeme mogla iskoristiti za ladanjske užitke, ugođe boravka, dok je u slučaju opasnosti, koja je prijetila s kopna, more pružalo siguran put za bijeg brodom prema Splitu, Trogiru ili otocima. More služi kao dodatna zona zaštite, i gdje god je bilo moguće, u potpunosti okružuje kaštel (npr. kulu Cippico i težačko naselje u Novom, kulu Lodi u Nehaju, Opatičin kaštel u Gomilici).

I okolni se potoci, kojih je bilo mnogo, koriste kao obrambeni kanali, koji se preusmjeravaju uz zidine utvrđenja i njima pripadnim utvrđenih naseobina kao dodatna prepreka i zaštita kopnenih pročelja zdanja. Npr., dok je istočnu stranu težačkog naselja zbijenog na kopnu pred kaštelom Vitturi štitio jarak ili opkop ispunjen morem, uz zapadnu stranu te kao je potok.

Prostorna organizacija splitsko-trogirskih kaštela

Prostorna organizacija pojedinačnih sklopova i cjelina splitsko-trogirskih kaštela u biti se ponavlja. Sastoji se od ladanjsko-fortifikacijskih gradnji koje čine naglašeno utvrđenje ili od kula posjednika, podignutih na rubu mora ili temeljenih na hridinama u moru. Pred tim zdanjima, najčešće na kopnu, zbijene su težačke kuće, uglavnom u sastavu istog utvrđenog prostora. To je prostor ograđene i utvrđene naseobine koja je formirana i sagrađena uz odobrenje mletačke vlasti,¹¹ a radi zaštite posjeda i zadržavanja težaka na njima, odnosno zaštite mletačkoga graničnog područja od turske opasnosti. Takav način urbanizacije, koji rezultira pravilnom shemom, vezan je za kolonizaciju još od rimskih vremena. U Kaštelima se javlja jedan oblik kolonizacije, odnosno premještanje seljaka iz nezaštićenih potkozjačkih sela u utvrđene prostore uz obalu. Relativno pravilan tlocrt takvih naselja proizla-

Kaštel Lukšić, katastarska snimka iz 1831. godine (Zavičajni muzej Kaštela)
Kaštel Lukšić, cadaster view in 1831

zi iz jednostavnosti trasiranja i organizacije prostora. No, kod svih tih naselja je planska koncepcija (oblik tlocrta, raspored kula, položaj kaštela) nadopunjavana empirijskim pristupom koji je uvjetovala brzina gradnje, konkretna prostorna situacija, pa i sama ruralna sredina, koja po svojoj naravi teži organskim rješenjima.

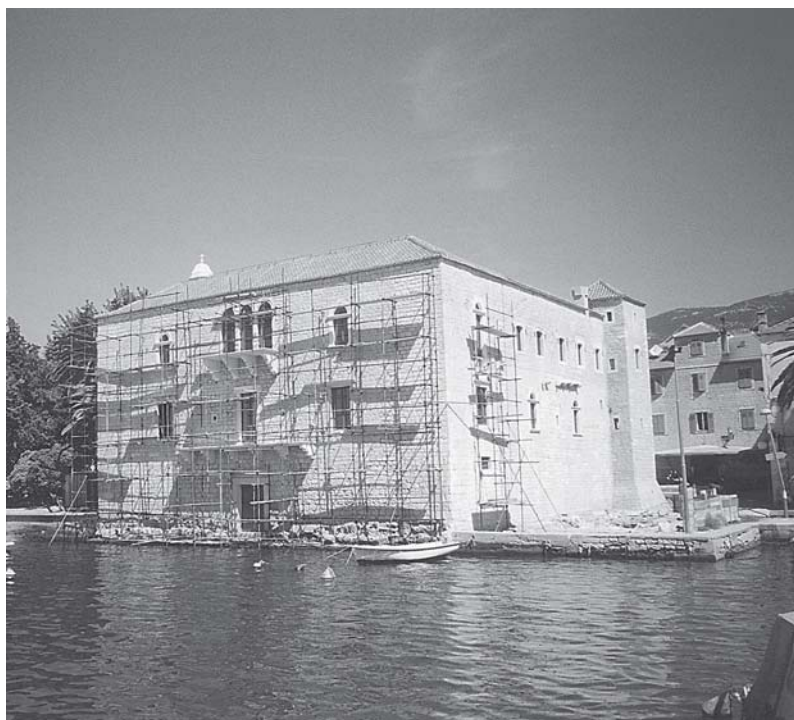
Opisana prostorna shema dosljedno je provedena u svim do danas sačuvanim trogirskim kaštelima, podignutima na području Podmorja.

Prostorna organizacija kaštela Cippica (Starog) ima takav raspored: utvrđenje posjednika podignuto je na morskome grebenju, a pred njim na obali, prema sjeveru, obrambenim zidom ograđen je prostor unutar kojega težaci podižu svoje kuće. Utvrđenje je s težačkim naseljem bilo spojeno mostom. I kaštel Vitturi primjer je utvrđenja posjednika, djelomice temeljenog u moru, dok je naselje podignuto na kopnu, a spajao ih je kameni most. Kaštel Cippico u Novom sasvim je slične prostorne zamisli, premda je, vjerojatno, i težačko naselje, podignuto pred kulom posjednika – izgrađeno na nasutom morskome grebenju. To znači da su postojala dva mosta: jedan koji je kulu povezivao s utvrđenim naseljem, a drugi naselje s kopnom, odnosno da su u obranu uključena dva opkopa ispunjena vodom ili morem. Položaj gdje je podignut kaštel Stafileo i ograđeno težačko naselje možemo usporediti s terenom na kojem je podignut kaštel, odnosno kula P. A. Cippica i pripadno naselje, što znači da se izvorna prostorna organizacija čitavog kaštela sastojala od ograđenog sela, izgrađenog na nasutom terenu u moru, s jednim mostom spojenim s utvrđenjem posjednika – obitelji Stafileo, i drugim spojenim s kopnom. I na obali ispred utvrđenja posjednika obitelji Rosani, koje je temeljeno u moru, bijaše podignuto težačko naselje. Istu prostornu organizaciju slijedi i kaštel obitelji Lodi, pred čijom se nedovršenom kulom,

izgrađenom na morskome hridima, oblikuje težačko naselje. Kod trogirskih kaštela izuzetak čine kule Celio Cega i Ferro. Oko kule-kaštela Celio Cega do danas nije potvrđeno postojanje naselja, dok je kula-kaštel Ferro specifična jer je ujedno (ne i istovremeno) bila obrambena kula naselja i obiteljski kaštel.

Od splitskih kaštela podignutih u Dilatu takvu prostornu organizaciju najjasnije slijedi Opatičin kaštel u Gomilici, kod kojega je utvrđenje posjednika – splitskih benediktinki podignuto na nasutim hridinama u moru, a s težačkim naseljem na kopnu spojeno je dugim kamenim mostom. Nadbiskupski kaštel u Sućurcu donekle je specifičan jer je njegova prostorna organizacija proizašla iz osobite konfiguracije terena na tom dijelu kaštelanske obale (iznimno velikoga grebenja, koje se proteže na obali uz more) i postupne gradnje kaštela, koja se odvijala u rasponu od preko stotinu godina (1392.–1509.). Sastoji se od kule posjednika podignute na kopnenu grebenu, nadbiskupske palače izgrađene u produžetku jugoistočno od kule i djelomice temeljene u moru, te težačkog naselja podignutog dijelom na kopnu, a dijelom na nasutom terenu prema istoku. I kaštel Lipeo, premda nije sačuvan do danas, slijedio je istu prostornu koncepciju: utvrđenje posjednika bilo je podignuto na morskome hridima, a težačko naselje nasuprot, na kopnu. Međusobno su bili povezani mostom. Cambijev kaštel–kula temeljena je na otočiću, morskome hridi, uz obalu, dok je naselje kolona obitelji Cambi podignuto istočno od nje, na kopnu.

Uočena specifična prostorna organizacija, koja se dosljedno ponavlja kod svih trogirsko-splitskih kaštela, proizašla je iz prilagođavanja konkretnom prostornom i vremenskom okviru, a bila bi, po svojoj prostornoj koncepciji, fortifikacijskog tipa. Utvrđenje zemljoposjednika, koje često ima i oblik kule (Lodi, Cippico – Novi, Cambi), a podignuto je u

Kaštel Vitturi, pogled s jugoistoka tijekom restauracije 2001. godine (foto: D. Pivac)
Castle Vitturi, southeast view during the restoration in 2001

Kaštel Gomilica, kula Kaštilca, pogled sa sjevera (foto: D. Pivac)
Kaštel Gomilica, Kaštilac tower, north view

moru, povezano je mostom s ograđenim i utvrđenim prostorom na kopnu, unutar kojega su izgrađene težačke kuće. Ako taj ograđeni prostor shvatimo kao *revelin*¹² u kojem su kuće vojnika zamijenjene seljačkim nastambama, splitsko-trogirska kaštela možemo doživjeti kao vojničko-civilna naselja koja se grade na područjima izloženima ratnim pustošenjima i razaranjima, a upravo je u vremenu kraja 15. i tijekom 16. stoljeća Kaštelansko polje imalo takva obilježja.

Prema tome, u povezanosti tipa gradnje navedenih kaštela, po kojima se, uostalom, čak naziva šira prostorna zona, očituje se tijesna povezanost životnih uvjeta i načela arhitektonskog oblikovanja.

Tlocrtna dispozicija cjeline i njezini elementi

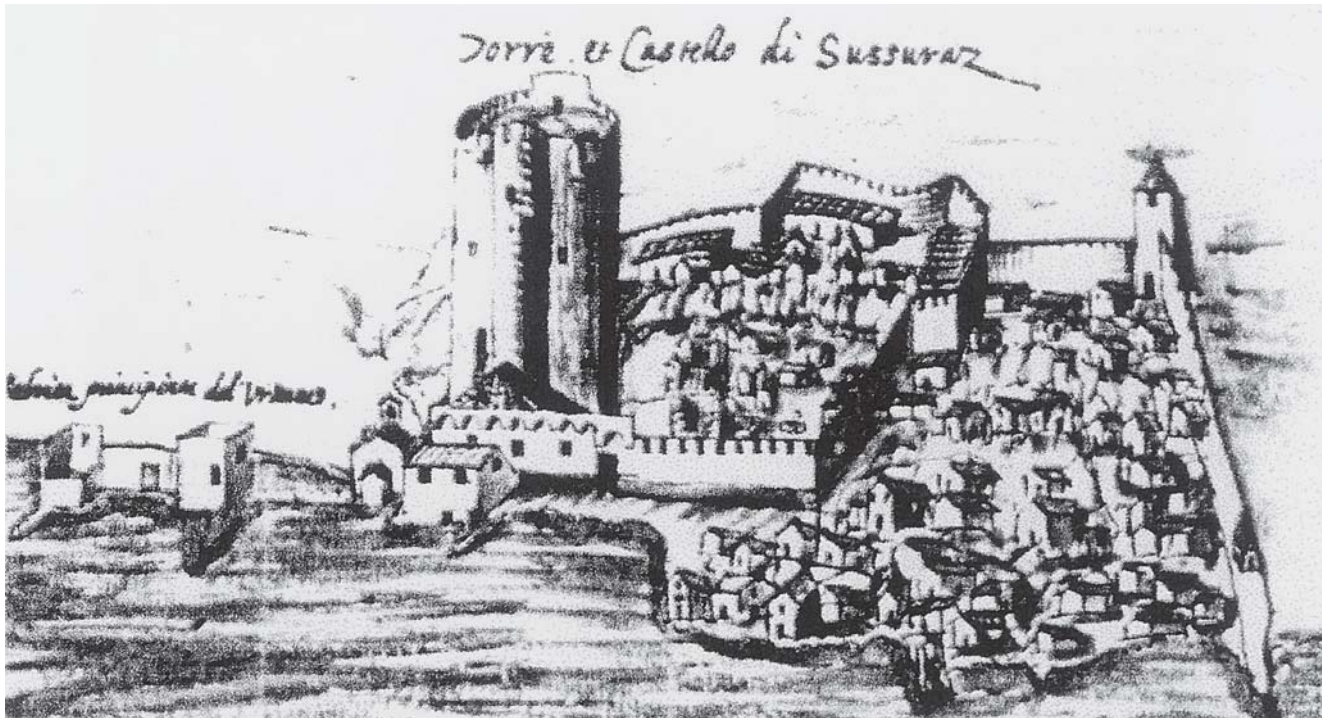
Iako je prostorna organizacija splitsko-trogirskih kaštela u biti podudarna, zamjetna je razlika u tlocrtnoj dispoziciji cjeline, i to s obzirom na oblik kuće posjednika. Ona može biti kula, kvadratnog ili eventualno kružnog tlocrta, poput kule Cippico u Novom, kule Celio Cega u Starom, kule Cambi u Kambelovcu, nedovršene kule Lodi u Nehaju, ili kuća pravokutnog tlocrta s dvorištem, utvrđena obrambenim zidovima i kulama. Tom drugom tipu pripadao bi kaštel Cippico (Stari), kaštel Vitturi, kaštel Staffileo te Opatički kaštel.

Kuća posjednika smještena je, u pravilu, na južnom dijelu utvrđenja i temeljena u moru. Stoga u ladanjskom stanovanju zauzima i najprikladniji, a ujedno, u obrani od neprijatelja s kopna, i najsigurniji položaj. Prema sjeveru, istoku i

zapadu, odnosno prema kopnu, utvrđena je obrambenim zidovima i kulama u različitom broju i poretku. Kod kaštela Cippica (Stari), kaštela Staffilea, Opatičkog kaštela, sjeverni zid brani kula smještena po sredini, dok kod kaštela Vitturi dvije bočno smještene kule, na sjeverozapadnom i sjeveroistočnom uglu objekta, brane kopnena pročelja. Tako se fortifikacijski dio sklopa jasnije odvaja od stambeno-ladanjskog dijela.

Bilo da su kule ili utvrđene kuće posjednika, tlocrtna dispozicija splitsko-trogirskih kaštela proizlazi iz dvojake namjene zdanja: obrambene i ladanjske odnosno stambene, što bi značilo da oblik proizlazi iz funkcije. Na utvrđenjima posjednika, poput kaštela Vitturi, Cippico (Stari) ili Staffileo, obrambeni arhitektonski elementi smješteni su na sjevernom, istočnom i zapadnom pročelju zdanja, na fasadama okrenutima kopnu, odakle je prijetila ratna opasnost. Ti dijelovi kaštela stoga imaju fortifikacijski karakter. Za razliku od njih, južna pročelja, okrenuta moru, u pravilu su oslobođena obrambenih elemenata, razvedenija su i rastvorena većim otvorima, balkonima, te odaju ladanjski karakter zdanja. Kod kula-kaštela u jedinstvenom volumenu kule sadržana je fortifikacijska i stambeno-ladanjska namjena, a karakter se i u tom slučaju može iščitati s pročelja. Fasade okrenute kopnu imaju obrambeni, dok one južne, morske, odražavaju ladanjski karakter (npr. kula Cippico u Novom).

I prostori koji se spominju u ugovorima o gradnji¹³ kao tereni koji će se ograditi i gdje će težaci podići svoje nastambe, buduća težačka naselja, bili su utvrđeni obrambenim zidovima s istočne, zapadne i sjeverne strane, smještenima najčešće na uglovima naselja. No, širenjem naselja uglavnom su

Kaštel Sućurac, crtež s kraja 16. stoljeća (K. Marasović, *Utrve Kaštel Sućurca...*)
Kaštel Sućurac, drawing from the end of the 16th century

razgrađeni, a obrambene su kule srušene ili prenamijenjene. Najbolje očuvani zidovi naselja, s djelomice nezazidanim kruništem, još su vidljivi na Nadbiskupskom kaštelu u Sućurcu, dok je jedna od ugaonih kula, koja je branila naselje Štafilić, sačuvana, ali preoblikovana u kaštel Ferro.

Mnogi obrambeni dijelovi, odnosno elementi, poput: trokatnih obrambenih kula, ostataka obrambenih kruništa, obrambenih otvora, ostataka konzola koje su nosile breteš,¹⁴ do danas su sačuvani na kaštelima Cippico (Stari), Stafileo, Vitturi, Opatičkom kaštelu, Nadbiskupskom kaštelu, na njihovim kopnenim pročeljima, pa stoga predstavljaju svjedočanstvo izvorno obrambene namjene.

Sjeverne i bočne fasade tih zdanja zatvorene su, masa zida im je puna, često pojačana skošenjem u prizemlju, kao npr. na kaštelima Vitturi, Rosani, Cippico (Novi). Dojam njihove prostorne izdvojenosti pojačavaju pokretni mostovi kojima se spomenuta utvrđenja dodatno zatvaraju, osamljuju, utvrđuju.

Južne fasade kaštela su i u najranijoj fazi nastanka objekta bile znatno razvedenije, rastvorene velikim otvorima i balkonima (kaštel Vitturi, Cippico – Stari, Cippico – Novi), oslobođene fortifikacijskih elemenata, jer su se koristile prirodnom zaštitom – morem. U pravilu su veliki otvori smješteni na drugom katu, dok su se izvorno na prvom katu i u prizemlju nalazili znatno manji otvori bez stilskih osobitosti. Osim toga, s tih se velikih otvora i balkona uživalo u pogledu na otvorena prostranstva, a služili su i za insolaciju.

Fortifikacijska namjena zdanja još je uočljivija kod onih kaštela kod kojih kuća posjednika ima oblik kule. Na nekima od njih sačuvale su se mahikule¹⁵ (kula Cambi) i jaka zakošenja

prizemnog dijela objekta, koja su, vjerojatno, imala i statičku ulogu, ali je značajno da su očuvani i otvori za topove u prizemlju (Cippico – Novi; Lodi). Svi nabrojeni elementi jasno progovaraju o obrambenoj funkciji kaštela. No i na kulama nalazimo sačuvane ostatke arhitektonskih elemenata koji nemaju obrambeni karakter: dijelove kamenih konzola koje su nosile balkone, velike otvore kaneliranih pragova (kaštel Cippico – Novi). Oni odaju i drugu namjenu tih zdanja – ladanjsku, stambenu.

Ladanjsko-stambenoj ulozi izvorno udovoljavaju kuće posjednika, koje su uglavnom dvokatne (Vitturi, Cippico – Stari, Rosani, Stafileo). Izuzetak čine jednokatna nadbiskupska palača u Sućurcu i kuća koludrica u Gomilici. Može se pretpostaviti da njihovi vlasnici, kao crkveni ljudi, dolaze na ladanjski boravak rjeđe i u unaprijed zajamčenoj većoj sigurnosti, pa se i ne očekuje boravak u prilikama ugroženosti ili obrane. Inače, sve kuće posjednika zauzimaju istaknuto mjesto u sklopu kaštela, pregrađuju se i preuređuju kako bi zadovoljile ukus svojih stanovnika, ali i vremena. Upravo je na njima najlakše pratiti slijed stilskih obilježja arhitektonskog oblikovanja, jer se prostorna shema cjeline znatno sporije mijenja.

Kuće posjednika izvorno su ujedinjavale stambeno-ladanjsku i gospodarsku namjenu. S obzirom na izgled njihovih južnih pročelja, raspored i oblik otvora, smještaj balkona, mjesta gdje su bili ugrađeni kamini ili pila, može se zaključiti da im je drugi kat bio reprezentativan. U njemu se nalazila velika dvorana, najbolje osvjetljena dvostrukim ili trostrukim otvorima s balkonom (kaštel Vitturi; kaštel Cippico – Stari) i bočnim prozorima. Njezin je izgled danas vjerno rekonstruiran u kaštelu Vitturi. Na prvom katu izvorno su bili

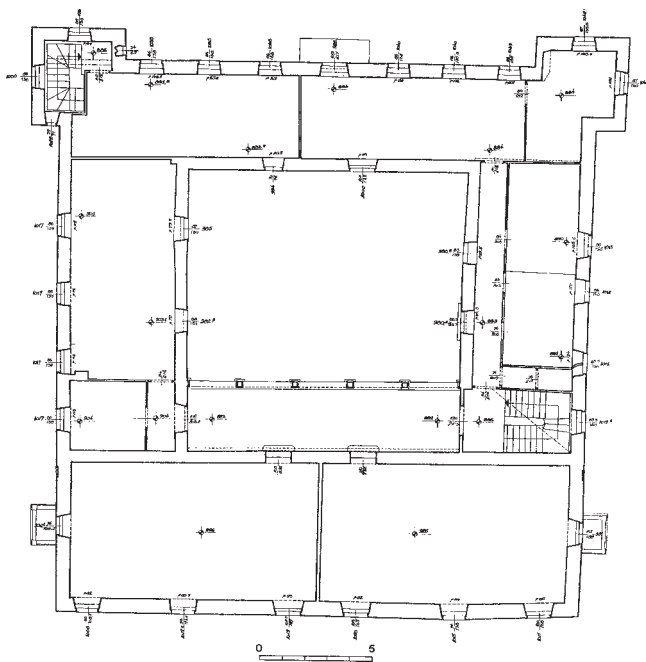
Kula Cambi i palača uz nju (foto: Konzervatorski odjel Split)
Cambi Tower with a palace

smješteni manje reprezentativni sadržaji, sobe ili možda kuhinja, koja se mogla nalaziti i u potkrovlju. Sačuvani ostaci gospodarskih uređaja (tjeska za grožđe, masline, kamenice) pronađenih u utvrđenjima posjednika (npr. u kaštelu Stafileo i Vitturi), te izgled njihovih prizemnih otvora, potvrđuje su gospodarske namjene.¹⁶ Prizemlja kuća služila su kao gospodarske prostorije, uglavnom konobe, gdje su se čuvali prinosi s imanja. Izvorno se na kat ulazilo preko vanjskog stubišta smještenog uz sjeverni zid kuće (Vitturi, Cippico – Stari), dok je veza između prvoga i drugoga kata bila unutarnja, preko drvenih stepenica, vjerojatno smještenih uz sjeverni zid.¹⁷ Analizirajući kuće posjednika u obliku kule, možemo zaključiti da su imale sličnu prostornu razdiobu. I nju iščitavamo na temelju rasporeda otvora na zidnom plaštu, te mjesta gdje je bio uklopljen kameni namještaj. Na kaštelu–kuli Cippico u Novom reprezentativna dvorana nalazila se na drugom katu, a iz nje se izlazilo na raskošni južni balkon. Prostor određeni za sobe ili kuhinju bili su smješteni na prvom katu, dok je prizemlje imalo dvojnju namjenu: obrambenu i gospodarsku. Vjerojatno je takvu prostornu dispoziciju trebao slijediti i nedovršeni kaštel Lodi, a možda i Celio Cega.

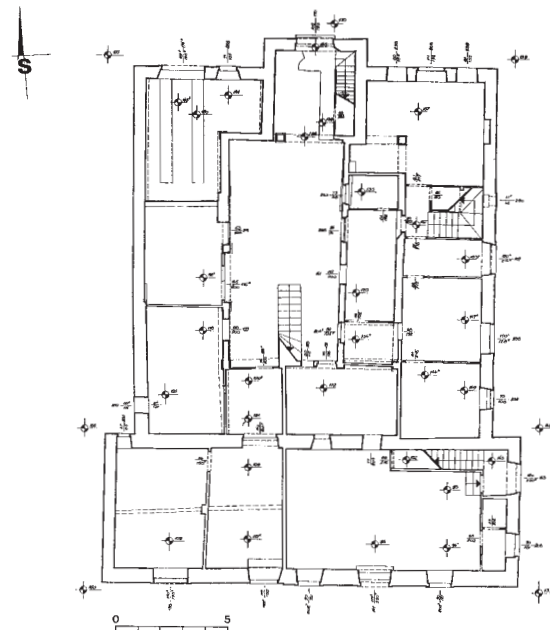
Iako je kod svih splitsko-trogirskih kaštela i danas uočljiva dvojnost njihove namjene, sadržana u jedinstvenom volumenu, kod nekih je ipak pojedina komponenta bila više ili manje izražena. Npr. kuća koludrica uklopljena u Opatički kaštel u Gomilici svojim izrazito skromnijim izgledom nije odavala ladanjski, nego gospodarski karakter, što je i razumljivo s obzirom na opću narav života vlasnika. Ni na kuli Cambi ne uočavamo naročito izražen ladanjski karakter jer nadvladava fortifikacijski. To je i logično jer je kula, vjero-

jatno, izgrađena da bi poslužila kao posljednje utočište posjednicima, obitelji Cambi, budući da njihove kuće koje su bile ranije izgrađene, nisu bile naročito utvrđene. Za razliku od tih primjera, neki drugi objekti, koji su ujedno i najreprezentativnije građevine, s vremenom su proširili stambeno-ladanjske prostore, tj. podigli im kvalitetu dodavanjem balkona, galerija, lođa, trijemova (Vitturi, Cippico – Stari, sl. 18), te umetanjem novih, većih prozora na južnoj fasadi. Na osnovi pisanih svjedočanstava, ali i pregrađivanja uočenih na građevinama, možemo zaključiti da se kašteli postupno transformiraju, mogli bismo reći kontinuirano od vremena kada su izgrađeni, a njihova »preobrazba« je naročito izražena nakon prestanka ratne, turske opasnosti. Od tada se (od kraja 16. stoljeća) razgrađuju ili preinačuju: otvori kruništa se zazidavaju ili pretvaraju u prozore, breteši se poništavaju, a njihove konzole postaju nosači balkona (kaštel Vitturi, Cippico – Stari), skidaju se i mahikule (kaštel Cippico – Novi), ali osnovni oblik građevine opstaje i ostaje trajnim svjedočanstvom nekadašnje namjene, potvrđujući da je oblik trajniji od funkcije. Tim transformacijama omjer fortifikacijskih, ladanjskih i gospodarskih obilježja se mijenja, i to nauštrb fortifikacijskih, koja gubeći funkciju, gube i razlog opstanaka. Kašteli postaju stambeno-ladanjski sklopovi u kojima povremeno, a u nekima i stalno, borave i žive njihovi vlasnici (u kaštelu Vitturi i Stafileo).¹⁸

Razmišljajući o civilizacijskim uzorima i prethodnim modelima, treba istaknuti da je kultura gradnje ladanjsko-gospodarskih objekata na splitsko-trogirskom području postojala i ranije. Malobrojna arheološka istraživanja do danas provedena na području Kaštelanskoga polja, otkrila su ostatke mno-

Kaštel Vitturi, tlocrt 2. kata (Konzervatorski odjel Split)
Castle Vitturi, second floor layout

Kaštel Cippico u Kaštel Starom, tlocrt prizemlja (Konzervatorski odjel Split)
Castle Cippico in Kaštel Stari, ground floor layout

grobrih antičkih *villa rustica*¹⁹ – gospodarsko-ladanjskih zdanja, kod kojih su pronađeni ostaci gospodarskih uređaja (turnjačice s kamenim tijeskovima), no i elementi visoke urbane kulture (latrine, hipokausti). Bile su raspoređene po posjedima gdje je povremeno boravio i vlasnik. Njihovu tradiciju nastavljali bi novovjekovni kašteli – utvrđeni ladanjski objekti trogirskih i splitskih zemljoposjednika.

S obzirom na dvojaku, pa i trojaku namjenu, splitsko-trogirski kašteli slijede koncepciju srednjovjekovnih gospodarskih utvrđenih imanja, čija je prostorna organizacija proizlazila iz potreba feudalnog gospodarstva.²⁰ Njihova je organizacija uključivala kuću posjednika koja je, s obzirom na vrijeme nastanka, 13., 14., 15. stoljeće, bila u većoj ili manjoj mjeri utvrđena, te gospodarske prostorije okupljene oko zajedničkoga dvorišta. No, prilagođavajući se konkretnom prostornom i vremenskom okviru, kaštelanski su kašteli po svojim oblicima i specifičnim rješenjima različiti i posebni unutar užega nacionalnoga, pa i širega internacionalnoga konteksta.

Pitanje porijekla prostorne koncepcije splitsko-trogirskih kaštela, koja se ponavlja, naročito u trogirskim kaštelima, poput jedne zadane sheme, i dalje ostaje donekle otvoreno.

Asocijacije i usporedbe su mnogobrojne i višeslojne. Sežu u bližu i dalju prošlost, dopiru do područja slobodne Dubrovačke Republike, ali i Istre, odnosno teritorija Veneta, okolice Firence.

S obzirom na gospodarsku namjenu tih zdanja, nastavljaju se na antičku tradiciju *villa rustica*. Blizina kasnoantičke Dioklecijanove palače, utvrđenoga vojnog logora, ali i rezidencijalne carske palače, nameće se kao općenito mogući

uzor, čiju prostornu shemu – rezidencijalna palača na jugu, obrambeni zidovi i kule prema kopnu – slijede, pa čak i u širem smislu: i palača i kašteli su ishodišta budućih naselja. Nastaju u vremenu kada se grade i dubrovački ljetnikovci, no čimbenik slobodnog teritorija Dubrovačke Republike presudno utječe na njihovu distinkciju, pa im je, osim približno istog vremenskog okvira, malo toga zajedničko. Premda su i dubrovački ljetnikovci zdanja kod kojih nalazimo ladanjske, simboličke, gospodarske, pa čak i fortifikacijske arhitektonske elemente, oni su prisutni u drugačijim omjerima i značenjima.²¹ S istarskim pak srednjovjekovnim kaštelima²² vezuju ih slični vlasnici, plemići i crkveni dostojanstvenici, slično »nemirno vrijeme«, te donekle slična funkcionalna koncepcija »fortifikacijsko-gospodarsko-ladanjska«. Unutar utvrđenih istarskih kaštela nalazimo kuću vlasnika, gospodarske prostorije i prostore, kule različitih tlocrta, kasnije pretvorene u slikovite zvonike. I na istarskim su kaštelima kuće posjednika na sigurnim pročeljima razvedene velikim prozorima, trijemovima, lođama, ukrašene mnogim dekorativnim elementima, među kojima prednjače grbovi, no njihova prostorna koncepcija u biti je različita. Istarski su kašteli po svojem tlocrtnom obliku najčešće nepravilni, organski – što je posljedica njihova smještaja, najčešće na vrhu brežuljka, ili pak na strateški važnim mjestima. Rekla bih da su po svojoj prostornoj koncepciji više srednjovjekovni od kaštelanskih.

Kultura gradnje ladanjsko-gospodarskih objekata na teritoriju splitske i trogirskoga komune postoji kontinuirano, stoga im možda i nije nužno tražiti vanjske uzore. No dosljedno ponavljanje rješenja kod trogirskih kaštela potiče na pomi-

Kaštel Sućurac, obrambeno krunište na južnom pročelju Kaštilca (foto: D. Pivac)

Kaštel Sućurac, crenellation of the south front of Kaštilca

sao da se radi o importu – shemi koju je netko (možda Korio-lan Cippico, budući da je njegov kaštel izgrađen prvi) prenio izvana, možda iz zaleđa Venecije ili okolice Firenze.²³ Tamo je i ranije postojao tip manje ili više utvrdenoga gospodarstva, čija je prostorna koncepcija proizlazila iz njegove feudalne organizacije.²⁴ Po svojim oblicima, specifičnim rješenjima koja proizlaze iz prilagođavanja konkretnom prostornom i vremenskom okviru, kaštelanski se kašteli ipak izdvajaju i razlikuju, te ih stoga ne možemo smatrati čistim importom.

Jedno od mogućih ishodišta i inspiracija ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva na splitsko-trogirskom području svakako su građevinski oblici koji su se potvrdili u okvirima onodobne gradske stambene arhitekture, prvenstveno Trogira i Splita. Jačanjem gradskih središta i uspostavljanjem drugačijih odnosa s okolicom, put širenja svih oblika života, pa i onih što se odnose na izgradnju, vodit će iz grada u izvangradski prostor. Izgradnju izvan grada pokreće gradsko stanovništvo (plemići, crkveni velikodostojnici) noseći sa sobom i sebi bliske uzore. Stoga će i kao uzor za nju poslužiti arhitektonski oblici već priznati u gradu. Zajedno s osnovnim prostornim rasporedom cjeline iz grada se prenose i tlocrtna rješenja pojedinih njezinih dijelova, poglavito stambenog, te plastična arhitektonska dekoracija.

Stilske osobitosti ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva

Neosporno je onodobna gradska stambena arhitektura, poglavito Trogira i Splita, bila izvorište plastične arhitektonske dekoracije, ali i tlocrtnih rješenja pojedinih dijelova ladanjsko-fortifikacijskih sklopova kaštelanskih kaštela. Splitsko-trogirski kašteli nastaju krajem 15. i tijekom 16. stoljeća, u rasponu od otprilike stotinu godina (1476. kaštel Cippico –

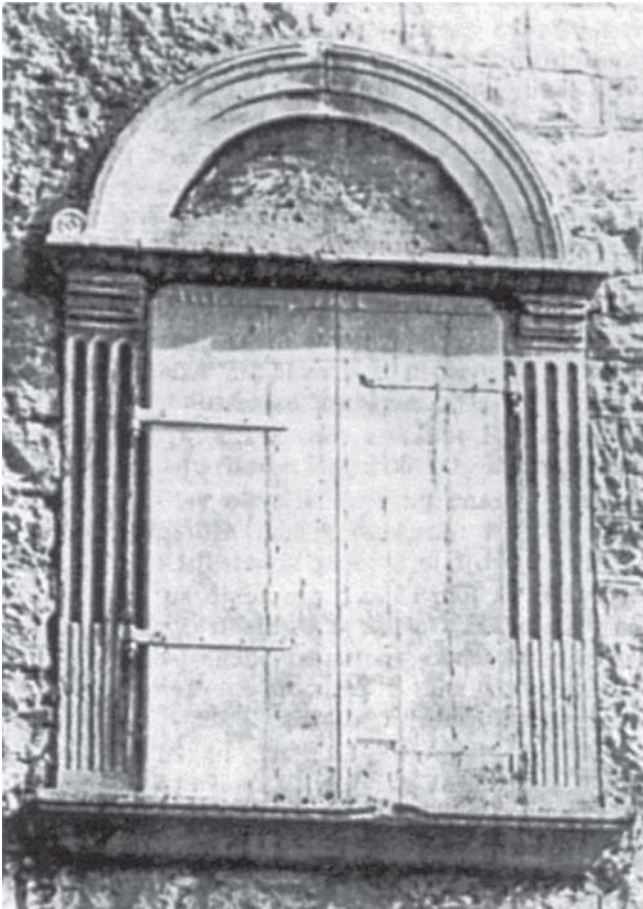
Kaštel Cippico u Kaštel Starom, južno pročelje krajem 19. stoljeća (Zavičajni muzej Kaštela)

Castle Cippico in Kaštel Stari, south front at the end of the 19th century

Stari, 1600. kaštel Andreis; znatno je stariji u nekim svojim dijelovima jedino Nadbiskupski kaštel u Sućurcu).

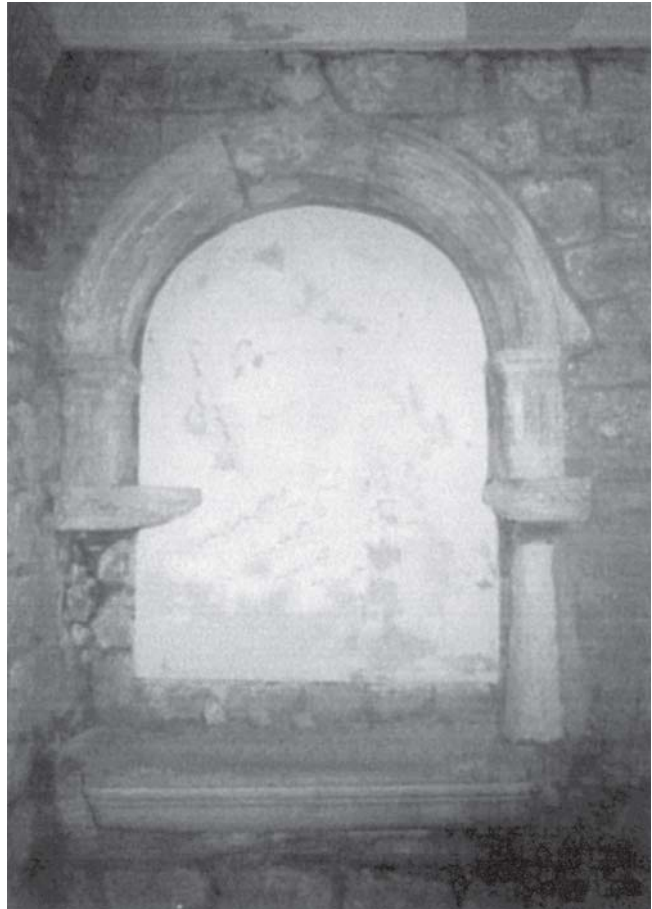
To je vrijeme koje uopćeno zovemo renesansnim razdobljem, no u Dalmaciji još traje i gotički ukus. Stoga možemo očekivati da se i na kaštelima splitsko-trogirskih zemljoposjednika iščitavaju ta dva stila. Po oblicima prozorskih otvora, balkona, vrata, te načinu klesanja njihovih dijelova: ostacima kamenog namještaja (grede kamina, pila), za većinu kaštela možemo reći da pokazuju odlike renesansnoga stila. Njega prepoznajemo na prozorima polukružnog završetka s kaneliranim doprozornicima uklopljenima na kaštelima Vitturi, Cippico – Stari, Stafileo, te po obliku i dekoraciji djelomice sačuvanoga zidnog umivaonika u Kaštel Novom.

Slične prozore s polukružnim završetkom i kaneliranim doprozornicima te dvije pobočne volutice smještene iznad natprozornika, lijevo i desno od luka, prepoznajemo na mnogim trogirskim palačama, npr. palači Andreis, kući Burić, renesansnoj jednokatnici na Radovanovu trgu br. 4 itd. To je gotovo stereotipno rješenje prozora, koje se, s manjim varijacijama, susreće na prostoru cijele Dalmacije.²⁵ Renesansne odlike prepoznajemo i u jednostavnom načinu klesanja sačuvanih dijelova kamina u kaštelu Vitturi, na gredi kamina Nadbiskupskoga kaštela u Sućurcu, balkonima kojima se ograde sastoje od stupića klesanih poput »dvostruke kruške«, kaštela Ferro i Lipeo, a uzor im je, vjerojatno, bio balkon na kneževoj palači u Trogiru. Arhitektonska dekoracija prisutna na trogirskim kaštelima po svom je pristupu geometrijska. Ističe statičku i konstruktivnu ulogu pojedinih dijelova arhitekture s primjenom kanelura i jednostavnih profilacija, kao što je to činio A. Aleši. I grbovi ugrađeni na pročeljima kaštela imaju renesansna stilska obilježja, a ona variraju od krajnje jednostavnih rješenja s kraja 15. stoljeća (npr. grb nadbiskupa Averolda uklesan na nadvratniku palače u Sućurcu), do bujnijih oblika (grbovi obitelji Cambi, te naročito obitelji Ferro), koje možemo datirati

Kaštel Vitturi, renesansni prozor iz 1564. godine (Zavičajni muzej Kaštela)

Castle Vitturi, Renaissance window, 1564

Kaštel Cippico u Kaštel Novom, ostaci kamenog umivaonika u 2. katu (foto: D. Pivac)

Castle Cippico in Kaštel Novi, the remnants of a stone basin on the second floor

na sam kraj 16. stoljeća. Klešuci plemićke grbove, majstori ih međusobno uspoređuju te donekle oponašaju grbove s trogirskih i splitskih rezidencija.

Gotičke stilske reminiscencije prisutne su u manjoj mjeri. Uočavamo ih na južnom pročelju kaštela u Sućurcu (bifora i monofore), na mrežistima balkona na kaštelu Cippico u Starom, lisnatim kapitelima stupova trijema u Kaštel Starom, koji slijede oblike gotičko-renesansnih stupova iz njegove velike palače u Trogiru. Mjestimice se i drugdje razabiru gotički odjeci, npr. na ulazu u Vitturijev kaštel, u obliku konzolno naznačenih kapitelnih zona na vratima.

I u prostornoj organizaciji kaštela moguće je iščitati renesansnu koncepciju prostora. Npr. kod kaštela Vitturi dvokatna galerija s trijemom iz druge polovice 16. stoljeća ili kod kaštela Cippica – Starog u raskošnom i reprezentativnom unutarnjem dvorištu. Ta se prostorna rješenja prenose iz gradskih palača, npr. trijem i galerija iz male Cippicove palače u Trogiru. Kašteli su skladnih proporcija, simetrično razmještenih otvora. Bilo da su kule ili utvrđene zgrade, podjela prostora im je jasna, etažna, a prizemne katove od gornjih, stambenih, odjeljuju i naglašavaju jednostavni polukružni vijenci (npr. na kaštelu Nehaj ili kuli Cippico u Novom). Kompozicija otvora im je simetrična; središnje mjesto drugoga kata zauzi-

ma velik otvor s balkonom, dok su bočno postavljeni manji prozori, npr. na južnom pročelju kaštela Vitturi ili kaštela Cippico – Stari. Uravnotežen i simetričan raspored otvora, koji su nažalost u velikoj mjeri preinačeni, imala je i kula Cippico u Kaštel Novom.

Budući da splitsko-trogirske kaštele grade isti, domaći majstori (Ivan Filipović, Ivan Zakočević, Antun Rudičić, Jakov Marković, Grgur Liunić, Pavle Zudenić, Mihovil Meljavić, Luka Ručica, Jakov nastanjen na Klisu),²⁶ ne čudi prenošenje makrooblika – kaštela, ali i mikro-elemenata – oblika prozora, te oblika i načina klesanja grbova. Te su sličnosti najuočljivije na trima kaštelima: kaštelu Cippico (Starom) iz 1481. godine, kaštelu Vitturi iz 1487. godine i kaštelu Stafileo iz 1508. godine, kod kojih se ponavlja, kako prostorna koncepcija – kuća posjednika na jugu i pred njom utvrđeno dvorište, tako i mnogi isklesani detalji (npr. renesansni prozori polukružnog završetka), a razlika je u broju kula i dimenzijama. Sudeći po sličnostima u prostornoj koncepciji, ali i dekorativnoj plastici, može se zaključiti da su prilikom gradnje i kasnijih preinaka kašteli bili uzor jedan drugome. Npr. i na kaštelu Cippico – Starom i na kaštelu Vitturi naknadno su uklopljena obrambena krila, ali je i proširen stambeno-ladanjski dio u trijem, odnosno dvokatnu lođu.

U realizaciji gradnje, uz imovinsko stanje naručitelja i sposobnost graditelja, značajan je i udio samih vlasnika – naručitelja. Sačuvani su ugovori sklopljeni izravno između vlasnika i zidara, ili vlasnika i klesara, s preciznim uputama i drugim pojedinostima.²⁷ U mnogim slučajevima naručitelji se u ugovorima pozivaju na drugdje viđene i prethodno izvedene arhitektonske oblike i njihove dijelove. Vlasnici pojedinih kaštela u gradnji oponašaju jedni druge; tako Nikola i Petar Andreis traže od vlasti da im se izda dozvola jednaka onoj koja je bila dana Koriolanu Cippicu. Splitske koludrice nalažu majstorima da zidaju temelje kaštela u samom moru u Dilatu na mjestu zvanom Gomilica isto onako kao što su zidali Pavlu Antunu Cippicu. Dujam Lippeo naređuje majstorima da mu klešu balkon za njegov kaštel jednak onom na kneževoj palači u Trogiru.

Urbanizacija izvangradskog područja i redefiniranje agrarnog pejzaža

Utvrđenja zemljoposjednika, izgrađena uz kaštelansku obalu krajem 15. i tijekom 16. stoljeća, s pripadnim ograđenim i

utvrđenim težačkim naseljima na kopnu, trajno su promijenila dotadašnji izgled Kaštelanskoga polja. Agrarni prostor plodne, primorske ravnice počinje se mijenjati, iako mu ruralno obilježje ostaje temeljnim do kraja 19. stoljeća. Premda su ta utvrđenja izgrađena na rubnom, neplodnom terenu uz obalu, širenjem naselja na kopnu osvajala su i mijenjala okolni prostor. Stoga su kaštelanski kašteli ishodišta urbanizacije tog prostora. S vremenom su se objekti preoblikovali, a naselja prerasla svoje zadane okvire, tj. obrambene zidove, međusobno se približavajući i stvarajući nove, amorfne, bezoblične strukture.

Ladanjsko-fortifikacijski objekti danas se teško pronalaze i dešifriraju u nabujalu tkivu naselja. Onima koji uspiju doprijeti do njih, pružit će vjerno svjedočanstvo jednog arhitektonskog tipa prilagođenog mjestu i vremenu nastanka, koji se, odolijevajući promjenama i zubu vremena, prilagođavao i održao u rasponu od jedva uočljivih tragova do dobro očuvanih i restauriranih objekata, te predstavlja, iako ne osobitim estetskim dosegom i kvalitetom, ipak specifično graditeljsko nasljeđe, koje je možda najbolje definirati kao ladanjsko-fortifikacijsko.

Bilješke

1
V. Omašić, *Povijest Kaštela*, Logos, Split 1986., str. 27 i 65; Dilat (Dillatium) se nazivao dio splitskoga srednjovjekovnog teritorija koji se pružao od granica Solina do trogirске granice, dakle u istočnom dijelu današnjega Kaštelanskog polja. Granica Dilata prema Trogiru postavljena je u 14. stoljeću kada je Ostrog definitivno pripao Trogiru. Podmorje je naziv koji se spominje u povijesnim izvorima od 13. do 15. stoljeća za dio trogirskog teritorija istočno od Maloga polja do splitske granice.

2
V. Omašić, nav. dj., str. 108–116.

3
I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi 1991., str. 35, 86–88.

4
M. Perojević, *Postanak Kaštela*, Sarajevo 1934., str. 32–33.

5
Riječ *castel*, kojom su svi trogirsko-splitski kašteli imenovani u katarskoj dokumentaciji 18. i prve polovice 19. stoljeća, a nju u pisanim radovima preuzimaju gotovo svi autori koji o Kaštelima pišu, skraćena je talijanske riječi *castello*. Ona je u venecijanskom dijalektu isto značnica riječi *castello*; vidi G. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneziano*, Venezia 1856., str. 147.

6
T. Burić, *Srednjovjekovna naselja u Kaštelima*, Zbornik – *Kaštela kolijevka Hrvatske*, Matica hrvatska Kaštel 1999., str. 30–31.

7
Za naselja, sela koja nastaju uz kaštele upotrebljavaju se u onodobnim tekstovima izrazi: predgrađe (*borgo*), selo (*villa*) ili utvrđenje (*castrum*) – vidi: I. Babić, nav. dj., str. 132.

8
Vidi preglednu tablicu ladanjsko-fortifikacijskog graditeljstva kaštelanskog područja.

9
Točan broj kaštela još nije moguće sa sigurnošću utvrditi jer su pojedina područja i lokaliteti nedovoljno istraženi, poput današnjeg naselja Kaštel Kambelovac. Stoga nije jasno da li su neki kašteli uistinu izgrađeni ili su s vremenom, mijenjajući vlasnike, zamijenili samo ime. V. Omašić na prikazu Kaštelanskog polja od 16. do 19. stoljeća navodi njih 17, dok K. Marasović u svom magistarskom radu spominje broj 19 (*Studija prostornog razvoja Kaštel Staroga uz posebnu analizu izgradnje kaštela Cippico*, mag. rad, 1996., str. 14). Kataloškom obradom i tablicom sistematizirani su ladanjsko-fortifikacijski objekti na spomenutom području s obzirom na stupanj očuvanosti, istraženosti, ali i na temelju sačuvanih dozvola za gradnju, što je rezultiralo egzaktnijim brojem.

10
I. Babić, nav. dj., str. 52–53.

11
Da je mletačka uprava te gradnje podržavala, odobravala, a neke i financijski pomagala, poznato nam je iz sačuvanih dozvola za gradnju, koje je objavio D. F. Karaman u »Bulletino di archeologia e storia dalmata«, 1890.–1897.

12
I. Babić, nav. dj., str. 154.

13
D. F. Karaman, nav. dj.

14
K. Marasović, nav. dj., str. 146; »Breteš je konzolno izbačeni obrambeni element koji u vertikalnom smjeru brani osjetljiva mjesta utvrde kao što su vrata i uglovi. Breteš ima otvor na donjoj strani kroz koji se na neprijatelja baca kamenje, užareno olovo ili ulje.«

15

Mahikule su otvori između kamenih konzola kroz koje se bacalo užarene tvari (ulje, olovo) ili kipuću vodu na neprijatelja koji bi došao pod same zidove kule; **S. Sekulić-Gvozdanić**, *Crkve-tvrđave u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Zagreb 1994., str. 155.

16

K. Marasović, nav. dj., str. 28.

17

K. Marasović, *Kaštel Vitturi u Kaštel Lukšiću*, »Kaštelanski zbornik«, 4, Kaštela 1994., str. 217, i nav. dj., str. 35.

18

I. Babić, nav. dj., str. 159.

19

I. Babić, nav. dj., str. 51–54.

20

N. Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb 1991., str. 32, i **R. Stopani**, *Medievali »Case da Signore« nella campagna fiorentina*, Firenca 1977.

21

N. Grujić, nav. dj.

22

L. Foscan, *I castelli medioevali dell'Istria*, Edizioni Italo Svevo, Trst 1992.

23

R. Stopani, nav. dj.

24

A. Ventura, *Aspetti storico-economici della villa veneta*, »Bollettino del centro internazionale di studi di architettura Andrea Palladio«, Vicenza 1969.

25

S. Piplović, *Graditeljstvo renesanse u Trogiru*, u: »Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru o 550. obljetnici rođenja Ivana Duknovića«, Trogir 1996., str. 127.

26

C. Fisković, *Umjetnički obrt u XV. i XVI. stoljeću u Splitu*, u: »Zbornik Marka Marulića 1450.–1950.«, JAZU, Zagreb 1950., str. 138, i **I. Babić**, nav. dj., str. 159.

27

C. Fisković, nav. dj., str. 138.

Summary

Dunja Pivac

Contribution to the Knowledge of Rustic-Fortification Architecture of Split-Trogir Region

This contribution presents a synthesis on rustic-fortification architecture, mostly dating from the end of the 15th and the 16th century, located in the countryside between Split on the east and Trogir on the west.

The contribution is by means of chronological, morphological and style systematisation stating that castles within Split-Trogir region have a lot in common: the location, the position they were built on (rocky sea shore), the time they were built (from 1476 to 1600), the reason they were built (maintaining the continuity of agrarian production, need for the pleasures of the country life, threat posed by the Turks, as well as Venetian interest approving of it), the same domestic master craftsmen, although the contribution of the owner-orderer to the process of their planning is indisputable. Furthermore, the castles belong to the same style (mainly Renaissance), are marked by the same spatial conception (private house or tower) as well as the area of fortified settlement in front of them, towards the inland, where enclosed labourer village was formed.

Indicating the uniqueness of rustic-fortification complexes encompassing defensive form, economic function and rustic purpose, possible origins of their architectural planning are here being dealt with too, within narrow, national, or wider, international context.

By analysing rustic-fortification objects, which are nowadays being hard to find and decipher in the increasingly crowded town structure, it can be concluded that they provide a credible testimony of a specific architectural type adjusted to the site and the time it dates from. This type, defying changes and falling into decay, had constantly adjusted and preserved itself in the range from hardly noticeable remains to well-preserved and restored objects, therefore presenting, even though not due to its striking aesthetic achievement and quality, yet specific architectural heritage which is best to be defined as rustic-fortification.

Key words: Split, Trogir, Kaštela, fortification, 16th century

Translation: R. Mikloška